

О.Є.Лисенко*

**ТЕМАТИКА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА СТОРІНКАХ
«УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»:
ІСТОРІОГРАФІЧНА РЕТРОСПЕКТИВА НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ТЛІ**

У статті простежуються основні тенденції у висвітленні історії Другої світової війни в публікаціях на сторінках «Українського історичного журналу» упродовж півстоліття. Історіографічний процес аналізується через призму суспільно-політичних подій.

Напевно, ніхто не заперечуватиме проти твердження, що найбільш доленосними для українців у ХХ ст. стали три події: Перша світова війна, Українська революція та Друга світова війна. Дві перші визначили довготривалу перспективу історичного поступу людства і геополітичну колізію, а остання – ще й своєрідну, специфічну матрицю історичної пам'яті нашого народу, що фактично набула рис генетичного коду. Підтвердженням цього є неухильно високий пізнавальний потенціал і суспільний рейтинг воєнної тематики в незалежній Україні, що живе, здавалося б, іншими повсякденними проблемами й турботами. Що вже казати про радянську епоху, коли історія Великої Вітчизняної війни вважалася однією з «передових» на лінії протистояння двох систем – капіталістичної та соціалістичної.

Особливість, унікальність феномену цієї війни полягали в тому, що, по-перше, вона спричинила новий світовий порядок і легітимізувала претензії Радянського Союзу на роль одного зі світових лідерів; по-друге, завдяки перемозі над німецьким фашизмом та японським мілітаризмом з'явилося підґрунтя (хоч і доволі хитке) для тверджень про переваги соціалістичної системи над капіталістичною; по-третє, небачені до того страхіття війни, гігантські жертви і масовий героїзм радянських людей створили умови для сакралізації, глорифікації і (до певної міри) романтизації тогочасних подій, що набули завершеної форми у «міфі Великої Вітчизняної війни»**.

Агітаційно-пропагандистський апарат сповна скористався зазначеними обставинами, перетворивши міф війни на засіб ідеологічної боротьби з опонентами за кордоном і на чинник формування суспільної свідомості. Завдяки вмільому використанню технологій маніпулювання масовою свідомістю комуністичний режим зумів сформувати штучно препарований образ війни і закріпити його в історичній пам'яті повоєнних поколінь. Власне, історична пам'ять безпосередніх учасників війни відійшла на третій план і знаходила вияв у дозованих ремінісценціях військово-політичної еліти і таких же спогадах ветеранів на різноманітних урочистостях.

На творення «міфу Великої Вітчизняної війни» були кинуті кращі сили літераторів, кінематографістів, художників, архітекторів, скульпторів, композиторів і навіть хореографів. Завдяки їх зусиллям суспільство отримало вражаючі меморіальні комплекси, кіноепопеї, проникливі художні та документальні стрічки і телесеріали, книги, музейні експозиції, що на емоційному рівні формували уявлення про цю сторінку нашого минулого.

* Лисенко Олександр Євгенович – д-р іст. наук, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.

** Автор трактує історичний міф як образ війни, що відклався у суспільній свідомості під впливом самих подій, публіцистики, наукової та художньої літератури, кіно, пісенної творчості. «Великий міф війни» мав позитивне виховне значення. Водночас він за своєю природою не міг адекватно відобразити всі сторони і суперечливі вияви воєнної доби.

Однак найвідповідальніша місія покладалася на науковців. Професійні історики мали не тільки сформулювати фактологічну базу, а й артикулювати теоретичну аргументацію для всієї цієї роботи. Враховуючи методи партійної «опіки» наукою і визначені Кремлем відкриті, напіввідкриті і заборонені зони пошуку, дослідники мали ретельно зважувати кожен крок, адже, як і для саперів, будь-яка помилка могла стати для них останньою... Недарма О.Довженко писав, що «історія – це паспорт на загибель»¹. І так було не лише під час війни, а й після її завершення. Характеризуючи ситуацію в історичній науці у той час, М.Коваль зазначав: «Схоже, що партійна верхівка умисно нагнітала постійну напруженість, обстановку психічного збудження, нервового дискомфорту в суспільстві. У такий спосіб створювався сприятливий ґрунт для репресивних кампаній, без яких сталінський режим не мислив управління державою». Вишукування «ворогів» і постійне «полювання на вільдом» історик пояснював тим, що «його організатори керувалися передусім тваринним страхом перед можливими у повоєнний час ідеологічними збоченнями у суспільстві. Крім того, ставилося метою остаточно деморалізувати представників історичної науки, закріпити їхнє становище як слухняних маріонеток, сліпих виконавців волі партії»².

XX з'їзд КПРС започаткував новий етап в історії радянської системи. Виголошена М.Хрущовим доповідь, а потім постанова ЦК від 30 червня 1956 р. «Про подолання культу особи та його наслідків» стали початком реабілітації жертв сталінізму. Звиклі обожнювати вождів люди були збентежені, дезорієнтовані різким поворотом керівництва країни. Однак М.Хрущов тільки трохи «послабив віжки», не давши поширитися «вільнодумству», глибоким критичним оцінкам радянської дійсності.

Та в ході дозованої лібералізації здійснювалися кроки, які до того були неможливі за визначенням. Шалена боротьба проти «школи Грушевського» за 10 років до того у другій половині 50-х років змінилася на «проукраїнські» кроки. Важко навіть уявити, як у добу Сталіна могло з'явитися періодичне видання під назвою «Український історичний журнал». Зрозуміло, що не могло бути й мови про зняття жорстких цензурних пут, розрив з ідеологічною «пуповиною» партії. Однак саму появу такого журналу багато хто розцінював як подарунок долі та шанс для української історичної науки. Але десталінізація зовсім не означала детоталітаризації держави, яка продовжувала контролювати всі сфери суспільного життя, а надто ті, що були пов'язані з ідеологічним впливом на масову свідомість.

«Холодна війна», що перебувала в розпалі, не могла не позначитися на тематиці новоствореного журналу. Стосовно історії Другої світової війни це знайшло вияв у обмеженні номенклатури тем, відкритих для висвітлення: з неї вилучалися питання, пов'язані з акціями союзників по Антигітлерівській коаліції на різних театрах бойових дій, ленд-ліз, міжнародні зв'язки й стосунки лідерів США і Великобританії з керівництвом СРСР. У той же час заохочувалися звинувачення на адресу союзників у зволіканнях із відкриттям Другого фронту, млявих наступальних операціях на Західному фронті, ядерному бомбардуванні Хіросіми й Нагасакі. У цілому подолання «культу особи» не торкнулося сталінської версії війни, яка з незначними відхиленнями (як правило, в бік глорифікації чергового Генерального секретаря ЦК КПРС) збереглася до часів М.Горбачова. Її стрижнем залишалися такі «наріжні камені», як «керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії, що відіграла вирішальну роль у перемозі над ворогом», «єдність народу, комуністів і безпартійних», «переваги соціалістичної системи над капіталістичною, а також радянського воєнного мистецтва, «всенародний» антифашистський рух Опору в тилу окупантів.

Тим часом тривав процес реабілітації безвинно репресованих, що здійснювався в руслі постанов Ради Міністрів СРСР «Про додаткове зняття з обліку де-

яких категорій спецпоселенців» (березень 1956 р.) та «Про зняття обмежень по спецпоселенню з членів сімей українських та білоруських націоналістів, які звільняються із заслання на поселенні» (травень 1956 р.). У листопаді того ж року в УРСР було створено спеціальну комісію для розгляду справ деяких громадян, звільнених з ув'язнення і заслання. До часу її появи з ГУТАБу повернулося понад 60 тис. осіб³. Комісія, до складу якої входили М.Підгорний, М.Гречуха, В. Нікітченко та інші вищі посадовці республіки, одним із головних своїх завдань вважала не допустити повернення «колишніх керівників та активних учасників українського націоналістичного підпілля», які були засуджені і відбували покарання, до західних областей України. Здавалося б, тема незаконно репресованих була вигідною тим, хто ініціював «антисталінський прорив». Однак усі, хто перебував у Кремлі поруч із «вождем усіх народів» у той час, передбачали, що широке інформування про тогочасні події неминуче викличе звинувачення і на їх адресу. Тож на сторінках «Українського історичного журналу», як і інших республіканських та союзних періодичних видань історичного профілю, продовжували висвітлювати магістральні теми, що надійно цементували «великий міф війни».

До кінця 50-х років вийшло 15 номерів журналу, в яких було надруковано лише 10 матеріалів з воєнної проблематики. Половина з них присвячені антинацистському рухові Опору, тобто темі, яка, судячи з великої кількості захищених уже на той час дисертацій, перебувала серед найбільш популярних. Цей природний пізнавальний інтерес дослідників імпонував партійно-радянській верхівці, оскільки підкріплював тезу про те, що навіть за умов окупації громадяни України виявили вірність ідеалам соціалізму і Комуністичній партії та масово взяли участь у спротиві ворогу. Симптоматично, що саме в цьому тематичному полі з'явилася перша стаття історіографічного плану, виконана в жанрі спростування «буржуазної фальсифікації» історії Великої Вітчизняної війни⁴.

Матеріали, що друкувалися у той час у журналі, звичайно, не можуть передати тієї внутрішньої, латентної напруги, що існувала в суспільстві взагалі і довкола певних сторінок історії, зокрема. Вважалося, що з «українськими буржуазними націоналістами» покінчено назавжди (хоча у другій половині 50-х років час від часу ще «гасили» останні спалахи активності самостійницького підпілля). Та, оскільки Кремль позиціонував ОУН як найбільш принципового супротивника і ворога більшовизму, спецслужби ні на мить не знімали руку з пульсу подій. Влітку 1958 р. до ЦК КПУ надійшла доповідна записка від голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Нікітченка, в якій йшлося про «намагання українських буржуазних націоналістів відродити на території республіки організовану контрреволюційну підпільну діяльність». На підставі цього відділ пропаганди й агітації та адміністративний відділ ЦК КПУ підготували для політбюро низку пропозицій, серед яких були і такі: «... 6. Доручити Архівному управлінню МВС УРСР, Інституту історії Академії наук УРСР та Держполітвидаву УРСР підготувати і видати до кінця 1962 року збірники документів про зрадницьку роль Центральної Ради і Директорії в період громадянської війни та ворожу антинародну діяльність оунівських банд і їх ватажків у роки Великої Вітчизняної війни. Видання цих збірників раніше зазначеного строку вважається недоцільним. У нас бракує великої позитивної літератури про історію громадянської і Вітчизняної воєн на Україні, про діяльність більшовицьких організацій республіки в ці періоди...

8. Створити в Інституті історії Академії наук УРСР сектор або відділ для вивчення періодичних видань, літератури, які видають закордонні центри українських буржуазних націоналістів, для своєчасної і кваліфікованої інформації ЦК КП України з цих питань та підготовки наукових праць і популярних кни-

жок про контрреволюційну, антинародну діяльність українських буржуазних націоналістів»⁵. Останню пропозицію втілити в життя не вдалося, оскільки даною тематикою безпосередньо займалися співробітники Інституту історії партії при ЦК КПУ. Очевидно, партійні лідери республіки боялися розповсюдження «шкідливої літератури» та її неконтрольованого поширення в середовищі читаючої публіки з усіма можливими негативними наслідками. У будь-якому разі, чим ще можна пояснити відсутність публікацій із цієї теми в «Українському історичному журналі» в 60-х – першій половині 70-х років?

Це «упущення» було ліквідовано з утворенням на початку 1968 р. відділу зарубіжної історіографії, у складі якого з часом з'явився сектор проблем ідеологічної боротьби.

Надалі алгоритм публікацій із воєнної тематики визначав синдром «червоних дат» календаря, причому пріоритети беззаперечно належали Дню Перемоги. 20-річний ювілей розгрому гітлерівських військ знайшов відображення на шпальтах номерів, що вийшли упродовж 1965 р. Уже перший погляд на тематичний асортимент статей дає уявлення про редакційну політику. Віддаючи належне Комуністичній партії, автори ювілейних узагальнюючих публікацій ставлять у центр об'єкта дослідження український народ та його героїчних представників⁶. Упродовж 1960–1965 рр., поряд із партійною тематикою, провідне місце продовжують посідати публікації, присвячені історії партизанської та підпільної боротьби в тилу ворога, а також бойовим діям Червоної армії і патріотичним зусиллям трудящих. На підкріплення ідеологеми «дружба народів» спрямовані статті про інтернаціональну взаємодопомогу в боротьбі з нацизмом, відбудовні роботи.

Популяризації знань про події воєнної доби, а також апробації результатів пошукових зусиль сприяло проведення наукових сесій, присвячених 20-річчю Перемоги над гітлерівською Німеччиною, в яких брали участь провідні фахівці.

Незважаючи на «залізну завісу», українські історики вибірково долучалися до світового наукового життя, брали участь у міжнародних наукових форумах, знайомилися з доробком своїх зарубіжних колег. Не важко помітити, що політично незаангажовані зібрання вчених або обходилися увагою, або діставали негативну оцінку (так, інформація про роботу XI Міжнародного конгресу істориків у Стокгольмі 1961 р. вийшла під назвою «Багато галасу даремно»). Натомість міжнародна конференція «Рух Опору та нове покоління» (1960 р.) і III Міжнародний конгрес з історії європейського руху Опору (1963 р.) сприймалися в позитивному ключі⁷. На активізацію розробки даної теми також спрямовувалася діяльність Комісії в справах колишніх партизанів.

Закінчувалася хрущовська «відлига», позначена суперечливими й непослідовними економічними та політичними кроками. На воєнно-історичній тематичі вони відбилися меншою мірою, ніж, скажімо, в художній літературі чи інших сферах життя. Показовим у цьому сенсі може бути таке зіставлення. Санкціонувавши повернення додому репресованих співвітчизників, М.Хрущов водночас (цілком у дусі «холодної війни») у ході контактів із керівництвом ФРН відмовлявся визнати наявність у радянських таборях німецьких військовополонених та інтернованих. Ця обставина ледве не спричинила зрив підписання документів про встановлення дипломатичних відносин між двома державами. Наступники опального Генсека також намагалися не торкатися цієї проблеми, внаслідок чого вона фактично була закритою для вчених.

Пом'якшення політичного режиму, заходи керівництва республіки на захист української мови і розвиток національної культури в середині 60-х років дали підстави для оптимістичних сподівань і сприймалися як «друга хвиля українізації». На тогочасних фотознімках представники вищого партійно-радянського керівництва (у тому числі і перший секретар ЦК КПУ П.Шелест) дефілюють у вишиванках. Однак на історіографічному процесі це відбилося своєрідним

чином. Незважаючи на те, що від 2 березня 1953 р. Інститут історії АН УРСР став називатися Інститутом історії України, він широко опрацьовував проблеми всесвітньої історії (цим займалися науковці кількох відділів), а власне, українська тематика тонула в «інтернаціональних зв'язках».

Епоха «розвинутого соціалізму» стала новим етапом в історіографії Другої світової війни. Його особливістю можна вважати чітку структурування та відповідну атрибуцію й диференціацію воєнної проблематики, а з методологічного погляду – підвищення ролі інтерпретаційної функції, теоретичного обґрунтування фактологічного матеріалу. Поряд із цим усе помітніше кристалізувалася радянська версія війни, архітектоніку якої становили базові конструкти, вироблені в попередні часи, і які в 70–80-х роках набули належного концептуального оформлення, аргументації, наукової (з позицій сьогодення – квазі-наукової) легітимізації.

Академічні дослідження історії Другої світової війни здійснювалися певними підрозділами. З 1950 р. в Інституті історії функціонував військово-історичний відділ (завідувач – І.Слинько), створений на базі інкорпорованої до складу інституту Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР. Від 1955 р. до 1969 р. ця тематика розроблялася відділом історії радянського суспільства, а потім відділом історії Великої Вітчизняної війни (зав. відділу – В.Клоков, М.Коваль). Поява спеціалізованого підрозділу, на який покладалося виконання планових тем, пов'язаних із даним періодом, дозволило координувати наукові зусилля, виконувати такі складні проекти, як 3-томне видання «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.», а також т.7 10-томної «Історії Української РСР» «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945)». Цьому також сприяло створення у 1971 р. п'яти наукових центрів, в яких об'єднувалася академічна і вузівська наука – Дніпропетровського (з 1981 р. – Придніпровського), Донецького, Західного (Львів), Харківського (з 1981 р. – Північно-Східного) та Південного (Одеса)⁸.

Перші 15 років «епохи Л.Брежнєва» в Україні позначені заходами республіканських властей, спрямованими на «загвинчування гайок». Вилучення з бібліотек книги опального П.Шелеста «Україна Радянська» стало тривожним сигналом для тих, хто плекав надії на розвиток національної науки, освіти, культури, економіки в складі республіки, що була «рівною серед рівних». Режим «маланчукізму» в гуманітарній сфері нагадував найгірші часи тотального ідеологічного пресингу та контролю над усіма сферами життя, жорстокого придушення будь-яких виявів інакodomства. Суспільствознавча періодика відреагувала збідненням тематичної палітри, вихолощенням суто наукової гостроти і критичності в осмисленні історичних процесів. За час від 1967 р. до 1979 р. «УІЖ» помістив майже дві сотні публікацій з воєнно-історичної проблематики. Більше половини з них присвячені радянському й зарубіжному руху Опору (понад 60 матеріалів) та бойовим діям Червоної армії (близько 40 статей). Питання партійного будівництва порушуються у 8 публікаціях, ідейно-політичної роботи – у 9, економічні питання та хід відбудовних робіт – у 13. Апологетикою «дружби народів», «інтернаціональних зв'язків», зовнішньої політики СРСР пройняті 9 текстів. 6 матеріалів – це персоналії радянських полководців та керівників партизанської і підпільної боротьби проти окупантів. Кидається у вічі майже повна відсутність розвідок про німецький і румунський окупаційний режим, соціальну політику радянського уряду, наслідки війни. Більшість статей були зорієнтовані на глорифікацію соціалістичної системи, її збройних сил, радянського воєнного мистецтва, перебільшення успіхів антифашистського підпілля і партизанів у боротьбі з ворогом. Не тільки в ювілейних, узагальнюючих, а й «прохідних» статтях відсутній аналіз причин невдач в організації відсічі агресору на фронтах і в тилу на початковому етапі війни, наслідків катастрофи

1941 р. для економіки країни, соціального становища мільйонів людей, пригнічуючого морально-психологічного впливу на цивільне населення.

Реабілітація сталінської версії війни знаходить свій вияв не тільки в посиленнях на спадщину вождя (для історичної праці це – перш за все джерело), а й у ствердженні того, що його дії були стратегічно виправданими, єдино можливими за тих умов.

На підтримку ідеологічного «тону» спрямовувалася стаття Д.Григоровича «Велич Перемоги і безсилля фальсифікаторів», вміщена в ювілейному номері «УІЖ» за 1975 р. Посилаючись майже виключно на офіційні російськомовні видання і працю Й.Сталіна «О Великой Отечественной войне Советского Союза» (М., 1947), автор викладає основні тези «міфу війни» й окреслює лінії розмежування з трактуванням цих подій у зарубіжній історіографії. Можливо таке «з'ясування стосунків» мало сенс, коли б у статті автор відштовхувався, власне, від оригінальних публікацій, а не витягів, запозичених з інших праць (виняток становить посилання на англomовну монографію Б.Ліддела Гарта «Історія Другої світової війни»). До речі, цей матеріал – один із перших, виконаний у жанрі полемічної критики «фальсифікаторів». Маючи на увазі дату публікації (на 17 році існування журналу), можна припустити, що режим побоювався публікувати статті, які могли зворушити допитливу думку читача, дати йому сигнал на відхилення від «магістральної лінії партії» до часу, коли система не відчула себе всесильною. Певною мірою це пояснює явно запізнилу появу перших матеріалів про діяльність національного підпілля в Україні під час війни. У №8 журналу за 1975 р. вийшла стаття В. Чередниченка «Антинародна діяльність українських буржуазних націоналістів у роки Великої Вітчизняної війни». Її можна розглядати як квінтесенцію всього, що було зафіксоване в тогочасних публікаціях антиоунівського спрямування. Враховуючи статус журналу, публікацію статті необхідно вважати до певної міри програмною. Тому варто звернути увагу на її основні положення. Вже перша теза закладає основу для цілком прогнозованих юридичних, історичних і моральних оцінок українського самостійницького руху. Підведення під термін «п'ята колона» класового підґрунтя відразу прирікає ОУН на несприйняття і радянською, і світовою громадськістю. Із цією ж метою гітлерівський нацизм та український націоналізм синонімізувалися, щоб у такий спосіб перенести частину відповідальності за злочини окупантів на самостійницькі сили.

Нівеляція символічного значення Акту 30 червня 1941 р. здійснюється шляхом спотворення реального ходу подій: у тексті йдеться про те, що «націоналісти за вказівкою гітлерівців організували зборище і проголосили на ньому так званий «акт» про самостійність Західної України і створення профашистського маріонеткового уряду – крайового правління»⁹. Насправді ж, несанкціонована акція ОУН(Б) викликала різко негативну реакцію Берліна й репресії проти її ініціаторів. За тодішньою традицією «поплічниками» націоналістів вважалося духовництво греко-католицької та Української автокефальної православної церков, а безпосереднім продуктом їх зусиль – дивізія військ СС «Галичина». Однією зі спільних рис, яка робила схожим сприйняття цього феномену гітлерівським і сталінським режимами, стало переведення українського самостійницького руху з політичної в суто кримінальну площину. Звідси й такі словотворення, як «збройні банди», «головорізи УПА», «мерзенні залишки». І поряд – понятійно-концептуальна антитеза: «Морально-політична єдність радянського суспільства, відданість трудящих нашої країни Комуністичній партії і Радянській державі, їх висока свідомість і революційна пильність, ненависть до класових ворогів, активна діяльність органів державної безпеки привели до провалу планів фашистських агресорів»¹⁰. Останні слова заперечують наявність самостійницьких настроїв у значної частини українського суспільства.

Ще однією тенденцією даного етапу історіографії стало формування нової культури – тодішнього Генсека Л.Брежнєва. Популяризація спогадів радянського лідера («Мала земля» та ін.) набула характеру всесоюзної кампанії. В «Українському історичному журналі» з'явилася рубрика «Документальні розповіді», в якій вміщувалися біографічні розвідки і спогади учасників боїв на цій ділянці німецько-радянського фронту¹¹. Про самого Леоніда Ілліча згадували мимохіть, однак «ефект присутності» і значення тих подій невпинно закріплювали черговий міф у свідомості читачів.

Водночас набувають популярності матеріали, вміщені у рубриках «Спогади» і «Документи та матеріали», які ненав'язливо сприяють формуванню історичної пам'яті про війну. Важливим напрямом роботи упродовж повоєнного 30-ліття стало спорудження пам'ятників у містах і селах республіки на відзначення їх визволення, звитяжців боротьби з ворогом та з метою вшанування місцевих мешканців, які стали жертвами окупаційного терору. Опубліковані документи показують, яке значення надавала влада засобам «монументальної пропаганди». Та при цьому ніяк не йдуть із думки сотні місць по всій Україні, де лежать не поховані останки тих, хто загинув, захищаючи свою батьківщину. Однак керівництву держави набагато важливіше було закріпити в монументальних символах нездоланність і всеперемагаючу силу комуністичної системи, оптимізувати і навіть романтизувати «поверхню айсберга», аніж розібратися у всьому і визнати, що народ заплатив надто високу ціну за перемогу. Саме ці міркування викликали до життя гігантські меморіальні комплекси в багатьох містах Союзу й України, в тому числі й «Музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» у Києві, появу якого громадськість зустріла неоднозначно. Слід лише дякувати колективу його співробітників, які зуміли за 30 років існування перетворити музей на один із провідних наукових та експозиційно-популяризаторських центрів, у якому не лише гідно шанують пам'ять про війну, а й глибоко вивчають усе, що з нею пов'язане.

Як і в 60–70-ті роки, в останнє десятиріччя соціалістичної системи ідеологічний партапарат здійснював політику «інформаційного стримування». На шпальтах «УІЖ» зберігалася попередня пропорція в подачі матеріалів, у яких домінували антифашистський рух Опору і «баталістика», ідейно-політичні заходи комуністичної партії та «добровільно-примусові» патріотичні акції цивільного населення на підтримку «фонду оборони», тобто військових зусиль уряду¹². При цьому якимись випадковими виглядали публікації на такі «обов'язкові» теми, як роль робітничого класу і колгоспного селянства, а також різних громадських організацій у розгромі загарбників. Значним евристичним потенціалом володіли щойно «відкриті» теми, пов'язані з мобілізаційними кампаніями, життєдіяльністю наукової і мистецької інтелігенції. Однак «правила гри» й обмежений доступ до інформаційно насичених архівних пластів не залишали жодного шансу використати його за тих умов. Гриф «у читальний зал не видавати» у поєднанні з ножицями уповноважених на те працівників архівосховищ, брак контактів із зарубіжними науковцями та новітньої літератури спричинили інформаційний голод, консервацію морально застарілих методик (не кажучи вже про всю марксистсько-ленінську парадигму).

Натомість зоною підвищеної уваги залишалася «протидія фальсифікаторам історії Великої Вітчизняної війни». Причому до участі в ідеологічному (а не науковому) за змістом і спрямуванням протистоянні в обов'язковому порядку залучались усі, хто заявив себе як досвідчений дослідник певного тематичного напрямку.

Упродовж 30 років «УІЖ» друкував рецензії на видання з воєнно-історичної проблематики. Слід зазначити, що тематика рецензованих книг (які, до речі, виходили в усіх кінцях Радянського Союзу) відзначалася різноманітністю.

Протягом 10 років (від 1977 до 1986) опубліковано майже 90 рецензій на монографії, збірники документів, хроніки, що вийшли в союзних республіках і 3 – за кордоном (у Болгарії та Польщі). 15 із них присвячені антифашистському руху Опору, 5 – дружбі народів та інтернаціональним зв'язкам.

У рубриці «Боротьба проти буржуазної ідеології» безпосередньо чи опосередковано воєнної проблематики торкаються автори майже двох десятків публікацій. Показовим є те, що практично у кожній із них об'єктом критики виступає або греко-католицька церква, або українські націоналісти (а досить часто вони синонімізуються).

Системна криза в державі не могла оминати стороною історичну науку. Позбавлена необхідної для дослідницької роботи свободи, стимуляції нових ідей та підходів, вона задихалась у «прокрустовому ложі» схематизму й цензурних обмежень.

Горбачовські «перебудова», «демократизація» і «гласність» поклали початок руйнуванню, здавалося б, вічної системи. Як це часто буває, першими, хто відчув «вітер змін», стали публіцисти і письменники. У «товстих» журналах та «Огоньку» почали друкувати О.Солженіцина, Ю.Афанасьєва, В.Бикова, а в «Известиях КПСС» – невідомі документи і матеріали, з яких війна поставала якоюсь новою, цинічно-принизливою і надзвичайно жорстокою.

На з'їзді народних депутатів СРСР у Москві (1989 р.) обговорюються обставини підписання та зміст таємних протоколів до німецько-радянського договору 1939 р. про ненапад, оприлюднення яких шокувало громадськість і викликало незворотні політичні процеси, що поклали початок розпаду СРСР. За тих умов Комуністична партія вживає кроків, аби не опинитися позаду суспільних процесів. У січні 1989 р. ЦК КПУ ухвалює постанову про створення республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР, яка була вміщена в №№ 11 і 12 «УІЖ» за 1990 р. Улітку того ж року політбюро ЦК Компартії України розглянуло питання про реалізацію цієї програми. У постанові зазначалося, що «ухвалені впродовж 1989–1990 рр. рішення ЦК Компартії України з історичної проблематики, які містять політичну оцінку окремих сторінок повоєнної історії Української РСР та республіканської партійної організації, сприяли відродженню історичної правди, позитивно вплинули на формування історичної свідомості народу України». Політбюро ЦК Компартії України зазначило, що «в контексті Декларації про державний суверенітет України питання вивчення і пропаганди історії республіки набувають якісно нового суспільно-політичного звучання. Весь історичний шлях народу України з найдавніших часів до наших днів, який знаходиться сьогодні в центрі політичних дискусій, потребує наукового переосмислення.

Академією наук УРСР розроблено республіканську програму розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР...

Програма дасть змогу зосередити зусилля науковців на розробці малодосліджених проблем історії України, привернути увагу до історіографічної спадщини, повніше задовольнити потреби в сучасних підручниках і методичній літературі з історії для загальноосвітньої і вищої школи, популярних виданнях, об'єднати у пропаганді історичних знань зусилля наукових, державних і громадських організацій, засобів масової інформації тощо»¹³.

У розділі II «Шляхи і напрями розвитку історичної науки» визначалися загальні принципи й пріоритетні напрями історичних досліджень. Одним із таких напрямів позначений період Великої Вітчизняної війни, в якому перераховувалися такі основні, на думку авторів програми, сюжети: Україна – тил Червоної армії; політичний розвиток Української РСР; компартія України, державні та громадські організації; партизанська боротьба на території України; міжнаціо-

нальні відносини у період Великої Вітчизняної війни; українська культура в 1941–1945 рр.; армія фашистського агресора, обличчя ворога; Трансністрія: румунський окупаційний режим; ОУН та УПА в період Великої Вітчизняної війни; національна політика гітлерівського уряду на окупованій території України; демографічні втрати¹⁴.

Впадає в очі, що наступний, післявоєнний період датується травнем 1945 р., коли Друга світова війна ще тривала, а на Червону армію чекали важкі бої проти Квантунської армії Японії, що дислокувалась у Маньчжурії. Не можна не помітити і того, що серед пріоритетних напрямів не згадані дослідження, присвячені передвоєнним та повоєнним міжнародним відносинам, бойовим діям на фронтах війни, соціально-економічним, культурно-освітнім, етно-конфесійним процесам в Україні в період 1939–1941 рр.; «зимовій війні» з Фінляндією, відбудовній епопеї та іншим аспектам. За інерцією автори програми акцентували увагу на макропроцесах, вкраплюючи лише окремі теми, що практично не розроблялися в доперебудовній історіографії (ОУН та УПА, окупаційний режим у Трансністрії).

Як не намагалися компартійні лідери звично перебувати в авангарді подій, суспільно-політичне життя розвивалося швидшими темпами. Поки готувалися й узгоджувалися положення програми, у номерах «УІЖ» за 1989 р. читачі змогли ознайомитися з роздумами А.Мерцалова про сталінізм і Велику Вітчизняну війну, новими поглядами істориків на «пакт Молотова–Ріббентропа» та уроки початкового етапу Другої світової війни¹⁵.

Набуття Україною статусу суверенної держави докорінно змінило ситуацію в суспільстві, яке бажало знати правду про війну. Історики постали перед викликами, що вимагали від них кардинального перегляду методологічних підходів, освоєння нових джерельних масивів та їх інтерпретації.

Обнадійливі зрушення помітні вже у 1990 р., коли журнал друкує матеріали про радянську-фінляндську війну, нові документи про початок Великої Вітчизняної війни, події на Кримському фронті 1941–1942 рр., стан оборонної промисловості СРСР та радянської військової науки напередодні вторгнення гітлерівських військ, демографічні втрати України у 40-х роках¹⁶.

У цей час починається реалізація унікального мега-проекту «Книга Пам'яті України», що передбачав підготовку й видання обласних та узагальнюючого томів. У №10 журналу за 1990 р. голова редколегії «Книги Пам'яті України» генерал армії І.Герасимов інформував про хід цієї роботи. За оптимістичними рядками інформації приховувалася внутрішня драматургія. Вже на стадії підготовки концепції серіалу науковці, залучені до цієї справи, зіткнулися з прагненням лівих політичних сил нав'язати радянську візію подій 1939–1945 рр. Відстоюючи право на об'єктивне, деідеологізоване, документально підтвержене відображення війни, автори і під час написання й обговорення текстів постійно відчували цей тиск.

Втрачаючи важіль управління державою, КПРС усе ж намагалась утримувати під контролем масову свідомість, спрямовуючи її у старе річище «соціалістичних цінностей». 9 січня 1991 р. ЦК КПРС доручив своїм відділам розробити план основних заходів із висвітлення 50-річчя нападу гітлерівської Німеччини на СРСР, а 2 квітня Секретаріат затвердив на його основі відповідну постанову. Визнаючи наявність багатьох невирішених проблем, висловлюючи стурбованість із приводу публікацій, «написаних з антикомуністичних позицій», автори документа висловили переконання в необхідності «проведення чіткої лінії у висвітленні подій, пов'язаних з початком Великої Вітчизняної війни», а також їх «політично вивірених оцінок», що базуються «на основних концептуальних підходах, які ствердилися в марксистській історіографії». При цьому рекомендувалося «послідовно, аргументовано показувати агресивний характер німець-

кого фашизму, неспровокований характер нападу на СРСР, трагічні результати для народів нашої країни злочинів фашистської воячини». Наголошувалося, що, враховуючи прорахунки сталінського керівництва, водночас «неможливо абстрагуватися від характеристики зовнішньої політики СРСР напередодні війни, спрямованої на вирішення загальнодержавних завдань»¹⁷.

Та як виявилось, суспільні процеси розвивалися темпами, що значно випередили кабінетні «розклади» й апаратні спроби ними керувати. Науковці, ледь відчувши послаблення «обіймів» партійної опіки, виявили зацікавлення тематикою, до якої раніше не могли досягти. Перші спроби концептуального переосмислення офіційної версії війни простежуються в доробку М.Ковалю, на той час головного редактора «УІЖ». У №6 за 1991 р. з'явилася його стаття «1941–1945 роки. Україна»¹⁸. Уже сама її назва, позбавлена незмінної донедавна ідеологічної атрибутики, засвідчувала прагнення відійти від попередніх традицій історіописання. Хоча основну сюжетну лінію становили бойові дії на українському театрі, автор спробував по-новому подивитися і на інші явища та процеси: евакуацію людських і сировинних ресурсів, характер функціонування командно-адміністративної системи на чолі з Комуністичною партією в умовах війни, радянський антифашистський рух Опору, український самостійницький рух, причини і передумови колаборації.

Подальший розвиток нові підходи до висвітлення воєнної доби дістали у брошурах М. Ковалю «Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення»¹⁹ та «Україна, 1939–1945: маловідомі і непрочитані сторінки історії»²⁰. Закликаючи до подолання воєнно-політичної домінанти, дослідник пропонував повернутися до відкинутих радянською історіографією національно-релігійного, природно-кліматичного, демографічного та інших факторів війни, переглянути засоби інтерпретації ролі особи в історичних перипетіях, олюднити історичне полотно, показавши мотивацію та різні моделі поведінки, інтереси, переживання різних категорій населення. Публікації провідного фахівця з даної проблематики (хай і не позбавлені певних недоліків, непослідовності, недомовок тощо) все ж «спрацювали» на руйнування стереотипних тверджень про несподіваність нападу Німеччини на СРСР, «превентивну війну». Логіка аналізу причин неготовності Радянського Союзу до воєнного конфлікту такого масштабу, низької боєздатності його Збройних сил знімає будь-які сумніви стосовно наявності морально-психологічної кризи у Червоній армії, спричиненої внутрішньополітичними метастазами режиму. Чи не вперше в пострадянській літературі подається неупереджена оцінка українсько-єврейських стосунків і голокосту.

Порівнюючи історіографічний процес кінця 80-х – початку 90-х років у Росії та Україні, слід зауважити, що він позначений якоюсь млявістю, навіть інертністю істориків війни. За цей час у журналі «История СССР» (провідному виданні історичного профілю) опубліковано лише статтю В.Бугая і В.Земскова відповідно про депортації 30–40-х років та репатріацію радянських громадян у 1944–1951 рр., а також рецензію С.Кудряшова на книгу К.Андреева «Власов и Русское освободительное движение»²¹. Із публікацій 1991 р. у цьому журналі привертають увагу статті М.Мельтюхова, А.Якушевського і Н.Якупова (Україна), в яких характеризуються події початкового етапу німецько-радянської війни, становище в Червоній армії²².

Помітною подією став вихід у світ монографії Д.Волконогова «Тріумф і трагедія», який безуспішно переконував вищих партійних та військових сановників у необхідності генерування нової концепції 10-томної історії Великої Вітчизняної війни (її мав підготувати колектив Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР). Разом із працями Р.Медведєва, Ю.Афанасьєва та інших авторів

книга Д.Волкогонова стимулювала пошук нових методологічних орієнтирів у 90-ті роки.

Українські дослідники в цей період відкривають для читачів нові тематичні напрями і подають оновлене, позбавлене ідеологічних нашарувань трактування подій. Так, у публікаціях В.Гриневича розглядаються «реверанси» Сталіна на адресу України у формі створення наркоматів оборони і закордонних справ УРСР, які мали символізувати атрибуцію суверенітету республіки, а насправді слугували засобом внутрішньої національної та зовнішньої політики²³.

Початковому етапу війни присвячені публікації документів, підготовлені В.Нем'ятим, В.Кучером, В.Чумаком, В.Журавльовим і Н.Ємельяновим²⁴. Мовою документів історики намагалися визначити і ствердити перспективи дослідження й об'єктивного висвітлення комуністичного підпілля, а також українського самостійницького руху²⁵.

На відміну від радянських часів, у 90-ті роки спостерігається різке зменшення «баталістичної» та партизанської тематики. Нові документи і критичне ставлення до перебігу бойових дій залишили мало підстав для глорифікації радянського воєнного мистецтва. Автори матеріалів про трагічну долю 6-ї та 12-ї радянських армій (влітку 1941 р. вони були вщент розгромлені вермахтом, а сотні тисяч червоноармійців загинули і потрапили в полон) та про втрати радянського генеральського корпусу розвіювали міф про сталінський військовий геній і ставили питання про відповідальність режиму за репресії в середовищі військовослужбовців та прорахунки у стратегічному плануванні, організації укріпрайонів, зведенні оборонних ліній, підготовці офіцерських кадрів²⁶.

Військові історики надалі практично не подавали цікавих матеріалів до журналу. Виняток становить хіба що публікація С.Сидорова про штрафні підрозділи й особливості їх застосування у радянських збройних силах²⁷. У матеріалі А.Чайковського розкриваються окремі напрями протистояння радянської та німецької військових розвідок²⁸.

В одній із публікацій В.Ковалю дається аналіз передвоєнного стратегічного планування в Німеччині й уперше наводиться в перекладі українською мовою повний текст наказу Верховного командування збройних сил Німеччини від 22 березня 1941 р. за підписом Кейтеля, що дає уявлення про основні етапи гітлерівської експансії на всіх геополітичних напрямках²⁹. У ювілейному номері «УІЖ» за 2005 р. вміщено статтю В.Короля, в якій узагальнюються дані про наступальні операції Червоної армії 1943–1944 рр. на території України³⁰. Автор доволі різко оцінює дії радянського командування, неспроможність воювати «малою кров'ю», байдужість до людського життя, хворобливе бажання відзначити «червоні дати календаря» взяття міст, що оберталось на невинувато великі жертви.

Американський дослідник Девід Глантц у своїй публікації піддав критичному аналізу стратегічні операції радянських військ упродовж лютого–березня 1943 р. на південному крилі фронту³¹. Саме в цей час Е. Манштейн силами 1-ї та 4-ї танкових армій здійснив ефективні донбаський і харківський контрнаступи. Такий хід подій змусив Ставку ВГК відмовитися від наступальних операцій і поспішно споруджувати оборону на р. Сіверський Донець та рубежах, що невдовзі стали переднім краєм Курської дуги.

Нагадаємо, що радянське командування намагалось реалізувати стратегічний задум, здійснення якого дозволило б розколоти всю лінію фронту навпіл і поставити німецькі війська у безвихідне становище. Характеристика всіх етапів підготовки та проведення Орловсько-Брянської операції дала підстави автору зробити висновок про те, що «наступальні очікування Ставки перевищували реальні можливості Червоної Армії. ... Рішення приймалися надто швидко, зосередження військ відбувалося повільно, натрапляючи на постійні труднощі, не-

достатньо уваги приділялося забезпеченню артилерійської підтримки, тилове забезпечення військ було, м'яко кажучи, недостатнім». Невдачі радянських військ взимку 1942–1943 рр. істотно вплинули на стратегію літа 1943 р. «Вперше за час війни, – наголошує Д.Глантц, – Ставка продемонструвала розсудливість, терпіння й стриманість, розробляючи план стратегічних операцій». Відтепер радянське керівництво будувало свої плани на більш чіткому володінні мистецтвом можливого³².

У статті О.Буцько розглядається питання про ставлення населення європейських країн до Червоної армії³³.

Завдяки пошуковим зусиллям А.Русака, який увів у науковий обіг чимало документів із зарубіжних архівосховищ, український читач дістав обширну інформацію про залучення Німеччиною до «походу на Схід» збройних частин і з'єднань із громадян окупованих чи союзних країн. В одному з повідомлень розкривається історія участі хорватських легіонів на Східному фронті³⁴.

Предметом дослідження О.Романька стали формування з представників «східних» народів (мешканців Кавказу і Закавказзя, Середньої Азії), що застосовувалися німецьким командуванням у ході операцій на території Радянського Союзу, Польщі, Франції, Німеччини, Італії³⁵. Автор з'ясовує не лише кількісні параметри, а й якісні характеристики легіонерських підрозділів, простежує обставини, що впливали на їх боєздатність і морально-психологічний стан.

У середині 90-х років починається інтенсивне опрацювання проблеми військового полону. Умовам військовополонених у СРСР присвятила статтю О.Буцько³⁶.

50-й річниці розгрому гітлерівської Німеччини майже повністю присвячений № 3 «УІЖ» за 1995 р. Серед вміщених у ньому матеріалів звертає на себе увагу стаття М.Ковалю «Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогоднішня Роздуми історика»³⁷. Історіософське осмислення війни у цьому тексті засвідчило яскраве творче кредо вченого. Простежуючи згубний вплив інформаційної ізоляції, виключення з ужитку кращих здобутків світової науки, М.Коваль показує наслідки цієї політики для історичної пам'яті й історіографії: «Спадкова ортодоксальність у маніпуляціях партійно-державної верхівки історичною наукою зумовила деградацію останньої, призвела до різкого зниження її авторитету в радянському суспільстві й катастрофічного – за кордоном»³⁸. Дошукуючись справжніх, а не уявних джерел та причин Перемоги, дослідник обстоює переконання, що система єдиновладдя попри несприятливий розвиток подій, стала «переможницею» лише завдяки самовідданості мільйонів патріотів Вітчизни.

Оскільки кількісні параметри людських втрат України в Другій світовій війні ствердились у літературі директивним шляхом і при цьому мали доволі наближений характер, М.Коваль піддає сумніву усталену статистику і закликає до спеціального дослідження цього аспекту війни. Зіставлення цифрових даних, що базуються на різних джерелах, слугує досліднику емпіричним підґрунтям для цивілізаційних оцінок людських втрат, безпрецедентність яких він виводить із вроджених вад більшовизму, а саме: зневажання самоцінності людського життя, незаперечного імперативу колективного стосовно індивідуального, державного над суспільним, тотального примусу як винятково ефективного засобу мобілізації населення на виконання партійно-урядових програм, аморфності природної здатності соціуму до самоорганізації і спротиву непопулярним заходам режиму тощо.

Автор вважає непродуктивним і примітивним підходом покладати всю відповідальність за матеріальні і людські втрати винятково на агресора. Сучасні дослідження евакуаційної епопеї цілком підтверджують позицію вченого, що нашою думкою на думку про необхідність критичного опрацювання матеріалів Надзвичайної державної комісії, яка займалася підрахунками збитків, заподіяних окупантами на території України.

Концептуального звучання набувають думки М.Ковалю з приводу місця і ролі СРСР в Антигітлерівській коаліції.

Відстоюючи право вітчизняних науковців на власне бачення подій воєнної доби, вчений висловлює ставлення до визначальних (в ідеологічному сенсі) дефініцій, довкола яких вирують пристрасті. Як приклад він наводить поняття «Велика Вітчизняна війна», дискусії з приводу якого він вважає надуманими. Важко говорити за автора, але він, як ніхто інший, відчував на собі і розумів, що лінія розмежування між адептами цього терміну, з одного боку, й прихильниками альтернативних дефініцій («Друга світова», «німецько-радянська війна») – з іншого, не втратила високої напруги.

Той, хто надто глибоко занурюється в таємниці історичних лабіринтів, як правило, далекий від «рожевих» барвів у зображенні людства. Маючи на увазі гекатомби не похованих, зітлілих в болотах і лісах співвітчизників, учений застерігав, «щоб, не дай Бог, не сталося так: «Кому пам'ять, кому слава, кому темна вода – ні прикмети, ні сліда».

Щирою стурбованістю тим, що процес становлення нової історіографії наштовхується на об'єктивні та суб'єктивні перешкоди, продиктована стаття М.Ковалю «1941 рік. Проблеми історичної пам'яті»³⁹. Із дистанції у 10 років вчений констатує, що з часу здобуття Україною незалежності «не всі вітчизняні автори зуміли «вичавити із себе раба» і вийти на рівень деідеологізованої демократичної історіографії». Водночас він стурбований тим, що дехто «в пошуках орієнтирів без особливих вагань озброюється сумнівними, нерідко навіть антинауковими судженнями або стає на кон'юнктурно-угодовські позиції в інтерпретації фактів». Вважаючи український «банк» історичної пам'яті органічним сегментом світової пам'яті про Другу світову війну, автор звертається до тих подій, які стали доленосними не тільки для нашого, а й інших народів. Аналіз «пакту Молотова–Ріббентропа» дав підстави науковцю «констатувати істинний стан речей: пакт реалізував себе лише в одному аспекті – він «вмикав зелене світло» на загальне зближення СРСР із Німеччиною з усіма наслідками, які воно мало». Серед дискусійних питань, що розглядаються у статті, – стан готовності Радянського Союзу до війни. Можливо, дещо перебільшуючи небажання Сталіна дратувати ймовірного супротивника, автор все ж простежує комплекс проблем, які спричинили неготовність держави і суспільства до війни. Катастрофа 1941 р. трактується як «найгостріша криза сталінського режиму».

Після того, як з'явилися узагальнюючі праці В.Косика і М.Ковалю, здавалося, що «українське питання» в період Другої світової війни дістало досить повне висвітлення. Однак дослідників цікавили не тільки плани учасників великої геополітичної гри стосовно України, що перетворилась на один із головних об'єктів експансії, а й обставини, що визначали статус України як суб'єкта історичних колізій, мотивація й обумовленість поведінки різних груп українського суспільства і його ставлення до політики радянських властей у 20–30-ті роки. Вдаючись до такого «занурення», В.Васильєв унаочнює тезу про те, що примусові експерименти більшовиків руйнували віковий уклад життя людей, спричинивши гуманітарну катастрофу небачених масштабів – голод 1932–1933 рр., антиукраїнська національна політика Кремля, масові репресії – соціальну мімікрію як «домінуючий динамічний стереотип поведінки за умов жорстокого тоталітарного режиму», а з початком Другої світової війни – соціальну апатію й відвертий антикомунізм значної частини населення України⁴⁰. Міжнародні аспекти «українського питання» розглядаються у розвідці О.Сухобокової⁴¹.

Осягнення глибинних течій війни передбачало з'ясування чинників, що визначали військову потугу супротивника. У відділі Інституту історії України, що спеціалізувався на цій проблематиці, вивчалися документи, пов'язані з морально-психологічним станом військовослужбовців III рейху, які воювали на тери-

торії України. У публікаціях Н.Руденко «образ ворога» подається через «образ чужого», однак постає як неодномірний феномен⁴².

Одним із суперечливих феноменів військово-історичної науки стала поява творів В.Різуна (Суворова) та неоднозначна (нерідко – діаметрально протилежна) реакція на них професійних учених. Залишаючи осторонь вади і сильні сторони опусів Суворова, слід окреслити основні вектори, за якими велася полеміка між його прихильниками й опонентами. «Криголам», «День М» та інші книги колишнього професійного розвідника швидко завоювали симпатиків серед читаючої публіки незвичайною інтерпретацією подій, сенсаційністю, закрученими сюжетами й аналітичним обрамленням. Науковці, політики, ветерани побачили у цих виданнях виклики, оскільки концептуально вони спрямовувалися на підтвердження центральної тези про те, що Радянський Союз готувався до наступальної війни і його керівництво має нести свою частку відповідальності за її розв'язання. Висловлені В.Суворовим версії, попри явний брак доказовості та джерельного підкріплення, спричинили справжній дослідницький бум і розгорнуті дискусії. Варто сказати, що лише упродовж 1992–1999 рр. у журналі «Отечественная история» з цієї тематики опубліковано понад 15 матеріалів (М.Мельтюхова, В.Невежина, А.Борозняка, В.Голубєва, П.Бобильова, німецьких істориків Б.Бонвеча, І.Хофмана та ін.). В Україні дискусія мала менш інтенсивний характер. У № 3 «УІЖ» за 1995 р. вміщено уривки з книги ізраїльського вченого Габрієля Городецького «Міф «Криголама». Напередодні війни» і полемічне есе М.Ковалю «Превентивна війна чи віроломна агресія?» Простежуючи витoki та розгортання полеміки, Г.Городецький закидає В.Суворову те, що той розпочав хрестовий похід проти святих святих російської історії – Великої Вітчизняної війни. Сутність позицій Суворова він зводить до наступного: оскільки Сталін мав намір «визволити» Європу, то плани Гітлера воювати із СРСР більше не можуть розглядатися як виконання ідеологічних задумів, сформульованих у «Майн кампф», і не можуть вважатися агресивним актом. Більше того, бойові дії Німеччини в Європі перетворюються на «превентивну війну», виправдану з точки зору німецьких геополітичних інтересів і загрози з боку Радянського Союзу. Звинувачуючи Суворова у «нерозбірливості в засобах», автор наголошує, що вплив його ідей не слід недооцінювати, оскільки вони фактично «вибільюють» Гітлера й збігаються з поглядами істориків (Хільгрубера, Топича, Хофмана), які намагаються скинути провину за початок війни на Сталіна. Оскільки товарним знаком Суворовської продукції, виконаної в жанрі змовницької психології, стало вільне поводження з фактами, виривання цитат із контексту, «підтягування» емпіричного матеріалу до «висот» його концепції, Г.Городецький показує, якими технологіями вона конструювалася⁴³.

М.Коваль вказує, що автором тези про «превентивну війну» Німеччини був сам Гітлер, а спростували її у повоєнні роки представники школи професора Боннського університету Якобсона. Найненадійніші джерела – мемуари радянських воєначальників та уривки з публікацій у періодиці – у поєднанні з якими «підтасування» статистичних даних, технічних характеристик зброї та різноманітних засобів ведення війни, на думку автора, не дозволили Суворову побачити через тексти змістовних і переконливих документів справжню сутність подій⁴⁴.

Дискусія довкола початкового етапу Другої світової війни дозволила залучити для аргументації позицій сторін нові документи, виявити слабкості доказовості тих і інших, і фактично окреслила на ближчу перспективу основні вектори досліджень і наукової полеміки в Російській Федерації та Німеччині.

Українські вчені більше уваги приділяли іншим проблемним напрямкам, які становили осердя «українського питання». Одним із найбільш контрверсійних серед них став український самостійницький рух. Оскільки в радянські часи ця тема висвітлювалася у суто звинувачувальному плані, в «Українському історич-

ному журналі» було надруковано лише кілька матеріалів. Ліквідація цензурних обмежень у 90-ті роки продемонструвала значний пізнавальний потенціал даного тематичного сегменту і зацікавленість суспільства. Слід визнати, що вал публікацій про ОУН та УПА проілюстрував закономірність: тривале замовчування породило нагромадження цілого комплексу проблем, які «кавалерійськими наскаками» не взяти. На жаль, більша частина цієї продукції виявилася заангажованою і маловартісною з наукового погляду. Справу погіршувало протистояння між тими, хто героїзував українських націоналістів та їхніми ідейними супротивниками, які демонізували учасників самостійницького руху. За цих умов своє вагоме слово мала сказати фундаментальна наука. «Першою ластівкою» стала публікація серії документів, опрацьованих М.Ковалем. Підставою для цього став закон «Про статус ветеранів війни та гарантії їх соціального захисту», поширений Верховною Радою України на учасників національно-визвольного руху⁴⁵. У вступній частині фактично сформульовані методологічні підходи до розробки теми, позбавлені ідеологічних симпатій та максимально орієнтовані на одержання об'єктивної картини, якою б непривабливою часом вона не була. Упродовж тривалого часу «УІЖ» друкував підбірку документів (радянських, німецьких, націоналістичних), що фактично стала першою науковою публікацією такого роду.

Тим часом у суспільстві наростало протистояння між силами, що обстоювали визнання ОУН і УПА і тими, хто вимагав їх офіційного осуду. У зв'язку з цим у вересні 1996 р. Верховна Рада України створила тимчасову комісію для вивчення питань, пов'язаних із перевіркою діяльності ОУН та УПА. Конфронтуючі політичні сили виявилися неспроможними розрубати «гордіїв вузол». І тоді Кабінет Міністрів у вересні 1997 р. видав постанову про створення Урядової комісії з вивчення діяльності українських націоналістів. Для підготовки історичного висновку було організовано робочу групу фахівців із цієї проблематики при Інституті історії України Національної академії наук на чолі із С.Кульчицьким. За час її роботи з'явилися десятки індивідуальних і колективних монографій, збірників документів, проведено кілька наукових конференцій, підготовлено історичний висновок про діяльність ОУН та УПА, узагальнюючу працю «Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Історичний нарис».

«Український історичний журнал» не залишився осторонь цієї справи. На його шпальтах упродовж останнього десятиліття з'явилося чимало матеріалів, які поглибили наше розуміння складних, а нерідко й суперечливих явищ, пов'язаних із генезою та особливостями національно-визвольного руху. У статті А.Скоробагатова подано зріз громадського життя Харкова під німецькою окупацією, в якій на підставі архівних джерел стверджується, що, окрім радянського табору, найвиразніше в цей час проявили себе націоналістичні організації, причому частину з них репрезентували представники західноукраїнського регіону, а інші були «традиційною українською громадськістю», тобто місцевими прибічниками націоналістичної ідеології⁴⁶.

Цикл статей про різні аспекти військово-політичної діяльності ОУН та УПА вийшов з-під пера І.Патриляка. Дві з них присвячені заходам націоналістичного підпілля у початковій фазі німецько-радянської війни⁴⁷. Базуючись на широкому фактичному колі джерел, дослідник доводить, що, незважаючи на протидію радянських спецслужб у 1939–1941 рр., ОУН(Б) вдалося зберегти базову структурну мережу на західноукраїнських землях і швидко акумулювати серйозний військово-політичний потенціал й авторитет серед населення. Повстанські дії проти більшовицького режиму з початком вторгнення вермахту на територію СРСР і створення органів управління та міліції засвідчило принциповість націоналістів у державотворчій діяльності. Разом із тим їх лінія щодо Німеччи-

ни виявилася непослідовною. Зрештою, це вилилось у переході від ситуативної співпраці до збройної конфронтації з нацистською адміністрацією.

Невдалі спроби створити на базі міліційних формувань основу української національно-революційної армії (УНРА) та підготувати для неї офіцерський склад за допомогою німців примусили керівництво ОУН вжити заходів до організації власних навчальних центрів. Розгорнута інформація про підготовку старшин та підстаршин у військових школах УПА міститься у статті, опублікованій в № 3 «УІЖ» за 2005 р.⁴⁸

Оскільки участь збройних формувань українських самостійників у боротьбі проти нацистів у радянські часи замовчувалась, а нині заперечується певними політичними силами, спеціальна стаття І. Патриляка з цієї проблеми набула концептуального і навіть суспільного звучання⁴⁹. Автор не обмежився переліком антинімецьких акцій, а простежив еволюцію у ставленні провідників ОУН і широких верств населення до окупантів, що оформилось у нові ідейно-теоретичні положення і практичні дії.

Політичні спекуляції та всілякі інсинуації довкола українського національно-визвольного руху в середині ХХ ст., окрім іншого, базуються ще й на поганій обізнаності не лише широкого кола читачів, а й істориків із міжнародно-правовими оцінками подій воєнної доби, дефініціями, що використовуються для визначення місця таких явищ в історичному процесі. У статті Д.Веденеєва та О.Лисенка⁵⁰ зроблено спробу розглянути український повстанський рух 1939–1950-х років під кутом зору усталених норм міжнародного гуманітарного права (МГП). Автори дійшли висновку, що ОУН і УПА уособлюють організований патріотичний мілітарний рух, якому притаманні основні риси аналогічних національних рухів, учасників якого кваліфікують як комбатантів. Крім того, вони вважають, що ОУН і УПА за всіма загально визначеними параметрами підпадають під дефініцію «воююча сторона» з усіма пов'язаними з цим правовими наслідками.

У жанрі історичного розслідування виконано матеріал В.Нахмановича, в якому за допомогою прискіпливого порівняння документів, свідчень очевидців та учасників подій, детальної реконструкції фактів, урахування різноманітних супутніх чинників (із природно-кліматичними включно) спростовується звинувачення вояків Буковинського куреня у масових розстрілах єврейського населення Києва восени 1941 р.⁵¹

Із наближенням 60-х роковин із часу трагічних сторінок українсько-польського протистояння на Волині, в Польщі й Україні помітно зріс науковий інтерес до тогочасних подій, причому відбувалося це на фоні спроб радикальних сил в обох державах педалювати однобічні звинувачення й спекулювати на окремих фактах. Науковцям двох країн довелося докласти чимало зусиль, аби зняти гостроту дискусій і наблизити політиків до розуміння історичних (документально підкріплених, зважених) оцінок міжнародного конфлікту. Відбулося більше десятка зустрічей та міжнародних конференцій за участю польських і українських фахівців, видано матеріали та збірники статей і документів. Одним з активних учасників наукової полеміки довкола цієї сторінки спільної історії двох сусідніх народів став І.Льюшин, який на основі польських та українських архівних документів простежив складний процес відносин між польським підпіллям та емігрантським урядом у Парижі й Лондоні, з одного боку, й українським самостійницьким рухом, – з іншого, у період 1939–1941 рр.⁵² Темою іншої статті обрано антипольський фронт боротьби українських націоналістів упродовж 1939–1945 рр.⁵³ Автор не тільки подає власну інтерпретацію доволі складних перипетій українсько-польських стосунків, а й пропозиції, що мають сприяти взаєморозумінню і зближенню наших народів.

На відміну від означеної вище проблематики, радянський антифашистський рух Опору в останні роки розробляється менш інтенсивно. У повідомленні Н.Ру-

денко «Партизанський командир», що з'явилося з нагоди 100-річчя від дня народження О.Федорова, стисло викладено життєвий і бойовий шлях одного з найвідоміших партизанських командирів. В іншій розвідці дослідниці підібрано дані про участь українців у партизанському русі на території Молдавії у 1944 р.⁵⁴

Незважаючи на те, що партизанський рух і комуністичне підпілля перебували серед центральних об'єктів історіографії, науковцям час від часу вдається виявити нові архівні документи і свідчення, що дозволяють по-новому подивитися на той чи інший епізод, дати йому об'єктивну оцінку. Прикладом цього може слугувати розвідка М.Шитюка про діяльність підпільної організації «Партизанська іскра» на Миколаївщині у 1942–1943 рр.⁵⁵ Маловідомими сторінками радянського партизанського руху, що знайшли відбиток у документах польського підпілля, присвячено матеріал О.Гогуна⁵⁶.

В останні роки вийшло друком кілька монографій А.Кентія і В.Лозицького, в яких узагальнено результати глибокого дослідження радянського руху Опору в роки війни. Квінтесенцію теоретичних узагальнень і міркувань дослідниці виклали у статті «Партизанський рух 1941–1945 рр. в Україні»⁵⁷. З'ясовуючи фактори, які перешкоджали розгортанню ефективного спротиву займанцям, автори виокремлюють найважливіші з них – неузгодженість планів та форм використання партизанських сил, відсутність єдиного керівного координаційного центру, недооцінка значення цієї форми боротьби з агресором. У статті вперше висловлюється припущення, що, надаючи пріоритет організації руху Опору в Білорусії та Російській Федерації і залишаючи «народних месників» УРСР без належної матеріально-організаційної підтримки, Сталін саме з політичної точки зору був проти того, аби надати найширший розвиток партизанському руху в Україні. Його «турбувала думка про те, щоб за певних обставин численні та добре озброєні формування, де більшу частину бійців становили етнічні українці, не перейшли під вплив національно орієнтованих елементів, та антирадянські позиції або ж їхня зброя не потрапила до останніх, які демонстрували високу політичну активність у східних областях республіки» (С.15). На цьому фоні заклики до самопожертви, гасла на кшталт «Перемога не має ціни» сприймаються як цинічне ставлення до людського життя, збереження якого перебувало на одному з останніх місць серед інших завдань, які вирішувала радянська влада.

Слід визнати, що в останні роки науковці практично залишили «на узбіччі» питання, пов'язані з функціонуванням радянських і партійних органів. Серед матеріалів із цієї теми можна назвати хіба що статті Т.Першиної та П.Чернеги⁵⁸.

Починаючи із середини 90-х років, нового звучання набуває окупаційний сегмент вітчизняної історіографії. Далися з'явилися ознаки падіння «залізної інформаційної завіси, розширення зв'язків із провідними зарубіжними вченими, зміна у ставленні до «альтернативних» джерел, розширення методичного інструментарію, нарешті, ідеологічне розкріпачення. Переорієнтація на нові методологічні підходи, звичайно, вимагала часу й приховувала небезпеку «розкачування маятника» в інший бік, поверхового епігонства, гонитви за сенсаційністю тощо. І хоча не обійшлося без публікацій-«метеликів», основна маса дослідників не спокусилася на швидкі дивіденди від легких засобів самоствердження.

На жаль, «УІЖ» не має змоги друкувати всі матеріали, що надходять. Та навіть вміщені в ньому публікації дають уявлення про «ударні» напрями й визначальні тенденції у вивченні окупаційного періоду.

Принципово важливе значення для з'ясування технології функціонування окупаційного режиму в Україні мала наукова реконструкція системи управління в кожній територіально-адміністративній одиниці, здійснена П.Рекотовим⁵⁹. Дослідник окреслив компетенцію і функції цивільної та військової адміністрації (а всередині останньої – командні та управлінські завдання), проаналізував нормативну базу, підведenu під діяльність нових органів влади. Викликає сум-

нів хіба-що правомірність вживання дефініції «самоуправління» щодо місцевих допоміжних органів та функціонерів – управ, бургомістрів, старост і таке інше, оскільки вони не відповідали основним критеріям суспільної самодіяльності населення.

Новизною позначена розвідка І.Ветрова про фінансову політику Берліна в окупованій Україні. Автор розкриває процес вилучення банківських цінностей, механізми блокування існуючих платіжних засобів, безконтрольну емісію паперових грошей без урахування потреб обігу. Все це слугувало єдиній меті – економічному пограбуванню України⁶⁰.

Генеральною лінією політики загарбників заздалегідь визначалася колонізація України, денаціоналізація і повне упокорення народу, який мав стати слухняною робочою силою. У статтях М.Коваля⁶¹ розкриваються плани і конкретні заходи нацистів у сфері культури, їх ставлення до української інтелігенції, а також спроби національно свідомої інтелігенції через структури Українського центрального комітету на чолі з В.Кубійовичем, «Просвіту», інші громадські об'єднання зберегти національну самобутність українців, перспективу їх розвитку.

Значний науковий інтерес становлять розробки, виконані в руслі соціальної історії. Здобувши статус самодостатніх об'єктів дослідження, окремі соціальні групи населення постали перед читачами як специфічні мікросвіти з власними соціально-економічним, морально-психологічним, ментальним, етнічним, конфесійним, культурно-освітнім наповненням. Аналіз соціально-демографічних, медико-санітарних і психологічних наслідків війни для неповнолітніх громадян України, здійснений Г.Голишем на матеріалах 10 областей Наддніпрянської та Східної України, позначив основні напрями вивчення цієї практично неосвоєної до того теми на майбутнє й науково обґрунтував доцільність запровадження спеціальної категорії учасників Другої світової – «діти війни»⁶².

Характеристику ще однієї категорії населення в окупованій Україні – етнічних німців – подано у статті О.Іванова та І.Іванькова⁶³. Автори спростовують правомірність застосування терміну «п'ята колона» стосовно «фольксдойче» й доводять, що їх особливе становище стало результатом заходів німецької влади, яка намагалася залучити «єдинокровну» спільноту до реалізації власних задумів.

У деяких публікаціях предмет вивчення обмежується одним містом – Києвом. Хоча молоді науковці Т.Заболотна й М.Михайлюк опрацьовують різні аспекти окупаційної політики, їх публікації дозволяють заповнити недостатньо вивчені сторінки функціонування міського соціуму в умовах ворожого тилу⁶⁴.

Одним із викликів часу стало прагнення урядів колишніх держав – учасників Другої світової війни – надати додаткові пільги різним категоріям громадян, які пережили війну і стали жертвами фізичного, економічного, морального терору. Процеси, що супроводжували компенсаційні виплати колишнім примусовим робітникам із багатьох європейських країн урядами Австрії та Німеччини, стимулювали зусилля науковців, які вивчають цей феномен. Лідерство у цій справі, безумовно, належить німецьким історикам. Не випадково перші публікації з даної теми спеціально для «УІЖ» підготували науковці ФРН. Дослідниця з Бохума Т.Пентер у своїй статті ставить низку практично невивчених питань, пов'язаних із працевикористанням місцевих громадян у вугільній промисловості Донбасу⁶⁵. Фактично, це перші результати частини великого дослідницького проекту, що виконується в Бохумському університеті. Поглиблена інтерпретація терміну «примусова праця» дозволила рельєфніше окреслити соціальний статус зайнятих на виробництві. З одного боку, вони перебували у кращому становищі порівняно з тими, хто прирікався займанцями на голодне животіння та фізичне знищення, з іншого, – «на тлі особливого досвіду радянських громадян 1930-х рр. самий лише примус під час окупації не міг становити

домінуючого й якісно нового досвіду». Хоча з останнім твердженням дослідниці можна сперечатися, все ж слід погодитися з нею в тому, що категорія «примусова праця» як інтерпретація не є достатньою, аби охопити всю специфіку трудових відносин під час окупації в сприйнятті робітників. А це, своєю чергою, стимулює пошук нових категорій у майбутньому.

Інший німецький учений М.Айкель на підставі архівних німецьких і радянських джерел описав механізм і технології набору робітників з України для німецької економіки⁶⁶. Автор наголошує, що добровільні набори тривали тільки до весни 1942 р., а після цього переважало «вербування» варварськими методами. Дослідник вказує на те, що відомство Ф.Заукеля та місцева цивільна і військова влада не могли дійти згоди щодо концепції «працевикористання» з чітким встановленням пріоритетів. Тому, незважаючи на обсяги вивезення (у тексті також вживається термін «депортація») з України – щонайменше 1,7 млн робітників (в українській історіографії – 2,4 млн) – німецьким органам праці постійно «бракувало людей».

Джерельною основою публікації Т. Пастушенко⁶⁷ стали виявлені та зібрані особисто авторкою спогади й інтерв'ю з колишніми оstarбайтерами, а також епістолярна колекція з фондів «Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 р.» Спроба реконструкції повсякденного життя наших співвітчизників за екстремальних обставин примусової праці шляхом аналізу й трактування інтерв'ю пов'язана з ризиком отримати картину, яку слід сприймати з урахуванням аберації історичної пам'яті. Однак добре володіння спеціальними методиками дозволило дослідниці уникнути суттєвого люфту між тогочасними реаліями й сучасними їх оцінками та переживаннями, і ще раз засвідчити перспективність «усної історії» як нового напрямку в українській історичній науці.

Із відомих причин релігійна тематика в радянській історіографії не заохочувалася. Але саме під тиском обставин (активізація релігійного життя на окупованих територіях, прагнення створити привабливий імідж СРСР в очах світової громадськості та союзників, патріотична діяльність церкви) Сталін у 1943 р. змінив курс щодо РПЦ. Засоби реалізації планів Кремля стосовно тотальної уніфікації конфесійної карти й перетворення Руської православної церкви на «державну» під прикриттям удаваної «симфонії» розкриваються у розвідці автора цієї статті⁶⁸.

В.Гордієнко і Н.Стоколос характеризують особливості конфесійної політики німецької адміністрації у 1941–1943 рр.⁶⁹ Використовуючи широку джерельну базу, автори (кожний по-своєму) показують, що, на відміну від радянського уряду, окупанти вміло скористалися релігійністю населення і дозволили діяльність релігійних об'єднань, з якої вони виключали політичні мотиви. Різко критикуючи антигуманну й цинічну політику німецьких окупаційних властей, Н.Стоколос наголошує, що вона «була зорієнтована на виконання наступних основних завдань: підтримка релігійного руху як ворожого більшовизму; встановлення жорсткого контролю за діяльністю релігійних організацій; сприяння зовнішній і внутрішній руйнації традиційних церковних структур та їхній атомізації; недопущення створення уніфікованих церков; максимальне використання релігійних об'єднань в інтересах Німеччини й подальша примусова заміна християнської віри на нехристиянську неоязичницьку» (с. 108).

На відміну від багатьох українських і російських релігієзнавців, нідерландський історик К.Беркгоф досить стримано ставиться до тверджень про «релігійне відродження» в Україні окупаційної доби⁷⁰. За його даними, «більшість молоді та громадян середнього віку мали небагато чи взагалі не мали поваги як до православної церкви, так і до самої релігії». Меншу частину населення охопила інша тенденція – перехід від православ'я чи атеїзму до протестантизму. На думку автора, «обидві тенденції – секуляризація й перехід до протестантизму –

були дуже поширеними в райхскомісаріаті «Україна». Загалом під час нацистської окупації спостерігався доволі значний брак інтересу населення до православної церкви та релігії, успадкований від імперського й радянського періодів» (с. 31). Опосередковано підтвердженням останньої тези є дані науковців, які займаються вивченням соціальних процесів, про те, що світоглядні орієнтири і повсякденну практику визначали в першу чергу стратегії виживання. Щоправда, узагальнені дані про внутрішні, латентні форми релігійності можуть внести суттєві корективи в оцінку цих явищ.

Як правило, в ювілейні роки на шпальтах журналу за традицією з'являються узагальнюючі статті з історії Другої світової війни. Восстання це було 2005 р. У статті П. Тронька⁷¹ йдеться про внесок народу України в перемогу над гітлерівськими загарбниками. Автор підкреслює, що визначальними явищами найбільшого в історії людства збройного конфлікту стала соборизація українських земель, масовий героїзм і жертвовність людей, які зуміли, попри всі негаразди і невдачі, відстояти право на існування. Він також застерігає від перекручень і фальсифікації історичного процесу й наголошує на відповідальності науковців перед суспільством.

У дещо іншому методологічному ключі виконані матеріали автора даної статті⁷². Підсумки війни для України тут супроводжуються накладанням подій воєнної епохи на їх оцінки через призму міжнародно-правових дефініцій, а також історичної пам'яті її сучасників. У тексті містяться міркування щодо «вузьких місць» сучасного історичного процесу та перспективи досліджень Другої світової війни як доленосного явища другої половини ХХ ст. для всього людства.

Обмежений обсяг статті не дає змоги подати перелік оглядів, рецензій, хроніки наукового життя, які регулярно друкувалися в журналі.

Отже, слід зазначити, що жанрова палітра публікацій з історії Другої світової війни відзначається різноманітністю: серед них широко представлені проблемні, історіографічні й узагальнюючі статті, біографічні нариси, спогади, документальні розповіді, хроніки, підбірки документів, наукова критика тощо. У цілому редакційна політика відбивала суспільно-політичні реалії і відповідним чином реагувала на виклики часу.

¹ Довженко Олександр. Україна в огні. – К., 1990. – С.135.

² Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки // Укр. іст. журн. – 2002. – №1. – С.24, 25.

³ Баран Володимир. Україна 1950–1960-х рр. – Л., 1997. – С.128.

⁴ Білоусов М.М., Клоков В.І. Фальсифікація боротьби українського народу проти німецько-фашистських загарбників у буржуазній літературі // Укр. іст. журн. – 1959. – №1. – С.136–142.

⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 7. – К.; Торонто, 2003. – С.605–607.

⁶ Чеканюк А.Т. і Буцько М.О. Героїчний подвиг українського народу у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.) // Укр. іст. журн. – 1965. – №5. – С.3–16; Лемещук М.М. Участь українців в обороні Брестської фортеці // Там само. – 1963. – №6. – С.56–61; Його ж Участь українців у комуністичному підпіллі концтабору Бухенвальд // Там само. – 1964. – №5. – С.157–160.

⁷ Ковальчук А.М. Багато галасу даремно // Там само. – 1961. – №3. – С.140–141; Клоков В.І. Міжнародна конференція «Рух Опору та нове покоління» // Там само. – 1960. – №2. – С.186–187; Коваль В.С., Бондаренко А.В., Кузьменко В.В. III Міжнародний конгрес з історії європейського руху Опору // Там само. – 1963. – №6. – С.147–148.

⁸ Литвин Володимир. Історія України. Підручник. – К., 2006. – С.650.

⁹ Чередниченко В.П. Антинародна діяльність українських буржуазних націоналістів у роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. – 1975. – №8. – С.32.

¹⁰ Там само. – С.28.

¹¹ Ключенко А.С. Тут билися тільки герої // Там само. – 1974. – №11. – С.111–116; №12. – С.122–129; Коваленко Ю.П. Герої не вмирають // Там само. – 1978. – №3. – С.311–313.

¹² Буцько О.В. Допомога населення Червоної Армії в ході визволення польських земель від фашистської окупації // Там само. – 1988. – №9. – С.45–59; Гордєєва А.Ф. Партійне керівництво відновленням і зміцненням комсомольських організацій України (1943–1945 рр.) // Там само. – №5. – С.67–77; Коваль М.В., Кузьменко В.В. Завершальні бої за визволення території Української РСР // Там само. – 1984. – №10, 11. – С.115–124; Кучер В.І. Боротьба підпільників України за збереження народного добра // Там само. – №7. – С.46–54; Його ж. Допомога підпільників і населення партизанам України в їх розвідувальній діяльності (1941–1944 рр.) // Там само. – 1979. – №5. – С.43–49; Латун О.І. Про допомогу трудящих Придніпров'я фронту (1943–1945 рр.) // Там само. – 1986. – №6. – С.134–137; Лозицький В.С. Газети «Комуніст» і «Советская Украина» про трудові звершення трудящих республіки, евакуйованих у радянський тил // Там само. – 1985. – №5. – С.97–103; Мальцев М.М. Нові дані про антифашистську боротьбу трудящих придунайських земель (1941–1944 рр.) // Там само. – 1979. – №10. – С.96–100; Нем'ятій В.М. Ратний героїзм воїнів братніх народів СРСР при форсуванні Дніпра і визволенні Києва // Там само. – 1983. – №10. – С.16–24; Родін В.С. Визволення Радянської України – видатний подвиг Збройних Сил СРСР // Там само. – 1984. – №10. – С.5–15; Сілецький В. Військово-мобілізаційна робота серед населення західних областей УРСР (1944–1945 рр.) // Там само. – 1985. – №2. – С.67–72.

¹³ Республіканська програма історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Укр. іст. журн. – 1990. – №11. – С.3–12.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Мерцалов А.М. Сталін, сталінізм і Велика Вітчизняна війна (Роздуми історика) // Укр. іст. журн. – 1989. – №5. – С.40–51; №6. – С.52–61; Якушевський А.С. Радянсько-німецький договір 1939 р. // Там само. – №8. – С.36–46; №9. – С.39–49; Білоусов М.М. Початок Другої світової війни: деякі уроки і сучасність // Там само. – №9. – С.31–39.

¹⁶ Носов А.М. Радянсько-фінляндська війна 1939–1940 рр. // Там само. – 1990. – №1. – С.24–30; №2. – С.25–33; Максименко М.М. 1941–1942 рр. Кримфронт // Там само. – №1. – С.113–121; Савушкін Р.О. Радянська воєнна наука напередодні фашистського вторгнення // Там же. – С.10–19; Чаплін В.В. Оборонна готовність промисловості СРСР у передвоєнні роки // Там само. – №8. – С.33–42.

¹⁷ Известия ЦК КПСС. – 1991. – №6. – С.41, 42.

¹⁸ Коваль М.В. 1941–1945 роки. Україна // Укр. іст. журн. – 1991. – №6. – С.3–23.

¹⁹ Коваль М. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994.

²⁰ Коваль М. Україна, 1939–1945: маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995.

²¹ Бугай В.И. К вопросу о депортации народов СССР в 30–40-х годах // История СССР. – 1989. – №6. – С.135–144; Земсков В.Н. К вопросу о репатриации советских граждан. 1944–1951 годы // Там же. – 1990. – №4. – С.26–41; Кудряшов С.В. К. Андреев. Власов и Русское освободительное движение // Там же. – 1990. – №2. – С.210–212.

²² Мельтюхов М.И. 22 июня 1941 г.: цифры свидетельствуют // Там же. – 1991. – №3. – С.16–28; Якушевський А.С. Фактор внезапности в нападении Германии на СССР // Там же. – С.3–16; Якупов Н.М. Сталин и Красная армия (Архивные находки) // Там само. – С.170–175.

²³ Гриневич В.А. Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри // Укр. іст. журн. – 1991. – №5. – С.29–37; Його ж. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.) // Там само. – 1995. – №3. – С.35–46.

²⁴ Нові документи про початок Великої Вітчизняної війни: комуністи України в 1941 р. / Вступне слово і упорядник В. Нем'ятій, В. Кучер, В.Чумак // Там само. – 1990. – №5. – С.98–108; Перші дні Великої Вітчизняної війни. Документи і матеріали (Упоряд. В.Р. Журавльов, Н.М. Ємельянов) // Там само. – 1991. – №5. – С.109–120; №6. – С.81–93; №11. – С.70–78; 1992. – №2. – С.94–99.

- ²⁵ ОУН і УПА у Другій світовій війні (Док. і матеріали) / Упоряд. М.Коваль, В.Григорович // Там само. – 1994. – №2–3. – С.102–129; №4. – С.89–107; №5. – С.98–115; №6. – С.98–114; 1995. – №2. – С.93–122; №3. – С.101–123; Драматична сторінка історії чекістського підпілля в Києві (1941–1942 рр.) (Док. і матеріали) / Упоряд. М.В. Коваль і ін. // Там само. – 1991. – №5. – С.121–128; №8. – С.112–121; №10. – С.113–120; Рік 1941-й: партизани України (Док. і матеріали) / Упоряд. М.В.Коваль // Там само. – 1996. – №3. – С.53–60.
- ²⁶ Ключенко Д.М. Трагічна доля 6-ї та 12-ї радянських армій в Україні (червень–серпень 1941 р.) // Там само. – 1994. – №5. – С.40–47; Маслов О.О. Втрати радянського генералітету в боях 1941–1944 рр. в Україні // Там само. – 1993. – №1. – С.57–71.
- ²⁷ Сидоров С.В. Штрафні підрозділи як форма покарання радянських військовослужбовців та бойового використання військ у роки Другої світової війни // Там само. – 2004. – №6. – С.60–68.
- ²⁸ Чайковський А.С. З історії німецької розвідки і радянської контррозвідки (1941–1945 рр.) // Там само. – 2004. – №3. – С.79–90.
- ²⁹ Коваль В.С. Невідомий варіант плану «Барбаросса» // Там само. – 1996. – №3. – С.41–53.
- ³⁰ Король В.Ю. Визвольні бої Червоної армії на території України // Там само. – 2005. – №1. – С.16–34.
- ³¹ Гланці Девід. Прелюдія Курської битви: стратегічні операції радянських військ (лютий–березень 1943 р.) // Там само. – 1998. – №4. – С.122–136.
- ³² Там само. – С.133–135.
- ³³ Буцько О.В. Ставлення до Червоної армії населення визволених країн Європи (1944–1945 рр.) // Там само. – 1995. – №3. – С.81–90.
- ³⁴ Русак А.В. Хорватські легіонери на Східному фронті 1941–1943 рр. // Там само. – 2001. – №2. – С.112–121.
- ³⁵ Буцько О.В. Військовополонені в СРСР (1941–1945 рр.) // Там само. – 2000. – №4. – С.120–126.
- ³⁶ Романько О.В. Підрозділи східних легіонів у німецьких збройних силах (1941–1945 рр.) // Там само. – 2005. – №3. – С.50–61.
- ³⁷ Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика // Там само. – 1995. – №3. – С.3–22.
- ³⁸ Там само. – С.7.
- ³⁹ Коваль М.В. 1941 рік. Проблеми історичної пам'яті // Там само. – 2001. – №3. – С.69–91.
- ⁴⁰ Васильєв В.Ю. Україна в політиці керівництва СРСР напередодні Другої світової війни // Там само. – 2005. – №1. – С.4–15.
- ⁴¹ Сухобокова О.О. Никифор Григорій про Україну в системі міжнародних відносин напередодні та під час Другої світової війни // Там само. – 2006. – №3. – С.45–110.
- ⁴² Руденко Н.М. Армія фашистського агресора: обличчя ворога // Там само. – 1991. – №6. – С.35–44; *Його ж.* Агітооперація серед угруповання німецьких військ на острові Хортиця // Там само. – 1992. – №5. – С.62–70.
- ⁴³ Городецький Габріель. Міф «Криголама». Напередодні війни // Там само. – С.128–141.
- ⁴⁴ Коваль М.В. «Превентивна війна» чи віроломна агресія? // Там само. – №3. – С.124–128.
- ⁴⁵ Коваль М.В. ОУН–УПА: між третім рейхом і сталінським тоталітаризмом // Там само. – 1994. – №2–3. – С.94.
- ⁴⁶ Скоробагатов А.В. ОУН у Харкові за часів окупації (1941–1943 рр.) // Там само. – 1999. – №6. – С.81–89.
- ⁴⁷ Патриляк І.К. Націоналістичний партизанський рух на території Західної України влітку 1941 р. // Там само. – 2000. – №4. – С.113–119; *Його ж.* Військовотворчі заходи ОУН(Б) у липні – вересні 1941 р. // Там само. – 2001. – №4. – С.126–139.
- ⁴⁸ Патриляк І.К. Підготовка старшин та підстаршин у військових школах УПА // Там само. – 2005. – №3. – С.61–83.
- ⁴⁹ Патриляк І.К. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України // Там само. – 2004. – №5. – С.81–85.

- ⁵⁰ *Веденєв Д.В., Лисенко О.Є.* Військово-політична діяльність ОУН та УПА у світлі норм міжнародного гуманітарного права // Там само. – 2007. – №3. – С.46–65.
- ⁵¹ *Нахманович В.Р.* Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р.: реальність та міф // Там само. – 2007. – №3. – С.76–96.
- ⁵² *Ільюшин І.І.* Ставлення польського емігрантського уряду в Парижі та Лондоні й польського підпілля у Львові до українського питання в 1939–1941 рр. // Там само. – 1999. – №6. – С.70–81.
- ⁵³ *Ільюшин І.І.* Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА 1939–1945 рр. // Там само. – 2001. – №3. – С.94–103.
- ⁵⁴ *Руденко Н.М.* Партизанський командир (До 100-річчя від дня народження О.Ф.Федорова) // Там само. – 2001. – №3. – С.143–148; *Її ж.* Українці в партизанському русі у Молдавії (січень – липень 1944 р.) // Там само. – 2000. – №4. – С.100–113.
- ⁵⁵ *Шитюк М.* Діяльність підпільної організації «Партизанська іскра» в світлі нових історичних джерел і документів (1942–1943 рр.) // Там само. – 1998. – №3. – С.101–106.
- ⁵⁶ *Гогун О.* Маловідомі сторінки історії російського партизанського руху України в документах польського підпілля (1942–1944 рр.) // Там само. – 2006. – №3. – С.151–157.
- ⁵⁷ *Кентій А., Лозицький В.* Партизанський рух 1941–1945 рр. в Україні // Там само. – 2005. – №3. – С.3–16.
- ⁵⁸ *Першина Т.С.* До питання про забезпечення керівними кадрами народного господарства України (1943–1945 рр.) // Там само. – 1995. – №3. – С.23–35; *Чернега П.М.* Використання змагальних форм організації праці на українських підприємствах напередодні і під час Другої світової війни // Там само. – 2005. – №1. – С.41–55.
- ⁵⁹ *Рекотов П.В.* Органи управління на окупованій території України (1941–1945 рр.) // Там само. – 1997. – №3. – С.90–101.
- ⁶⁰ *Ветров І.Г.* «Фінансова війна» третього рейху на окупованій території України в 1941–1944 рр. // Там само. – 1975. – №3. – С.96–101.
- ⁶¹ *Коваль М.В.* Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // Там само. – 1993. – №9. – С.13–27; *Його ж.* «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941–1944 рр.) // Там само. – 1995. – №2. – С.37–42.
- ⁶² *Голиш Г.М.* Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України // Там само. – 2005. – №3. – С.37–49.
- ⁶³ *Іванов О.Ф., Іваньков І.О.* Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України // Там само. – 2005. – №3. – С.83–95.
- ⁶⁴ *Заболотна Т.В.* Житлова проблема в окупованому Києві // Там само. – 2006. – №3. – С.158–172; *Михайлюк М.В.* Нацистська пропаганда в окупованому Києві // Там само. – 2006. – №1. – С.131–144.
- ⁶⁵ *Пентер Т.* «Робота на ворога» чи «примусова праця» у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941–1943 рр. // Там само. – 2005. – №1. – С.34–41.
- ⁶⁶ *Айкель М.* «Через брак людей...» Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. // Там само. – 2005. – №6. – С.139–160.
- ⁶⁷ *Пастушенко Т.В.* Будні українських остарбайтерів: боротьба за виживання (На матеріалах спогадів колишніх примусових робітників) // Там само. – 2005. – №6. – С.161–175.
- ⁶⁸ *Лисенко О.Є.* До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни // Там само. – 1995. – №3. – С.73–81.
- ⁶⁹ *Гордієнко В.В.* Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Там само. – 1998. – №3. – С.107–119; *Стоколос Н.Г.* Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941–1942 рр. // Там само. – 2004. – №3. – С.91–111.
- ⁷⁰ *Беркгоф К.* Чи було релігійне відродження під час нацистської окупації? // Там само. – 2005. – №3. – С.16–36.
- ⁷¹ *Тронько П.Т.* Внесок народу України в Перемогу над гітлерівськими загарбниками // Там само. – 2005. – №3. – С.95–100.

⁷² Лисенко О.Є. Підсумки Другої світової війни та Україна // Там само. – 2005. – №6 – С.128–138; Його ж. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // Там само. – 2004. – №5. – С.3–16.

The article traces the main tendencies in description of the history of World War II in publications on the pages of the «Ukrainian Historical Journal» during half-a-century. Historiographic process is analyzed in the light of social and political processes.
